

Василь УЛЛЯНОВСЬКИЙ (*Kiiv*)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА В 1917–1918 РОКАХ: СПРОБА ВІДКРИТТЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Довголітня боротьба за відкриття українознавчих кафедр в Університеті Св. Володимира розпочалася й безрезультатно “зависла” в добу першої революції в Російській імперії початку ХХ ст., коли національне питання вийшло на легальні обрії обговорення й реалізації. Справа відкриття кафедр була предметно продовжена й формально вирішена під час другої революції й становлення модерної української державності 1917–1920 рр.

Ця на перший погляд “дрібна” проблема насправді є “знаком” більш складних явищ, замішаних на глобальному процесі еволюції національного питання. Фактично боротьба за університетські кафедри означала перехід до вершинної стадії всіх попередніх культурницьких рухів, що тривали ціле ХІХ ст. І якщо попередні дії українофілів були спрямовані на освіту й розвиток національної свідомості українського народу в його основній масі – а це передбачало виключно популяризацію, – то від 1905 р. йшлося про залучення до національного життя всіх сфер науки саме задля дослідження багатого попереднього набутку й втрат титульного етносу України. Всебічне наукове вивчення українства не лише відкривало нові обрії в популяризації знань задля освіти самих українців, а й мало довести право на глибоку історичність українського етносу та його рівноцінність іншим народам/націям Європи. Введення українства до предметного кола наукових студій в усіх мислимих галузях наук і знань було покликане “відкрити” його для світу й поставити на визначне місце в етнічно-історичній таблиці світобудови. Конкретні матеріали про Україну й українців, розглянуті науково й у порівняльній системі із загальноєвропейським та загальним світовим контекстами, мали виокремити Україну як співконтекстуальну водночас неповторно-оригінальне явище в географічному, етно-соціальному, культурному, економічному, політичному і т. д. сенсах.

Прагматичною метою творення українознавчих кафедр було навчання й виховання української інтелігенції на власному історико-культурному досвіді, плекання молодих науковців, які могли б розвинути україністику та поширювати нові її здобутки через освітні та суто науково-публікаторські системи.

У цій боротьбі за українознавчі кафедри по-різному проявилися діячі української науки, київські вчені й професорська корпорація Університету Св. Володимира. Розгляд позицій, поведінки й публічних виступів окремих осіб є безпе-

речним і доволі промовистим штрихом у визначенні не лише національних чи політичних, а й культурологічних наукових, навіть чисто людських настанов цих діячів.

Щоб з'ясувати задеклароване питання, ми маємо бодай побіжно розглянути увесь контекст справи українознавчих кафедр у 1917–1918 рр. При цьому варто розмежовувати публічні маніфестації та виступи в пресі й позалаштункові дії; “походи” за кафедри на рівні громадськості (різних соціальних прошарків, освітньо-культурних рівнів, вікових і територіальних груп тощо); позицію науковців, університетських діячів та адміністрації; секретні й публічні вказівки владної верхівки. Звісно, в реаліях життя всі ці контексти накладалися, співіснували і значною мірою були відомі та впливали на свідомість, дії й висловлювання зацікавлених осіб. Тож “вписування” конкретних “дійових осіб” в означену палітру рухів, ідей, думок і оцінок допомагає у з'ясуванні як власної позиції кожного з них, так і всієї справи кафедри історії України.

Лютий 1917 р. приніс докорінні зміни в політичну та ідеологічну палітру Російської імперії. Тимчасовий уряд від початку існування декларував демократизацію, в тому числі й національних форм життя.

Університетські діячі відразу виступили за повну автономію університетів, і задля цього почав розроблятися новий Статут. Саме в комісію розробки законопроекту щодо університетського Статуту й було подано не авторизовану записку “Украинские университетские кафедры. По поводу законопроекта о новом университетском уставе”. Один з примірників тексту записки зберігся в архіві члена комісії академіка О. О. Шахматова¹.

Тут розлого оповідалося про всі перипетії боротьби за кафедри від 1905 р. Особливо детально описувалися київські події 1906–1907 рр. Між іншим, у записці відзначалося, що історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира “отнесся с полным вниманием к этой потребности своих слушателей и при выработке учебных планов включил в программу филологической группы курсы по украинскому языку и литературе, в историческую группу – курсы по истории Литвы и Украины, и принял все меры к тому, чтобы осуществить эти курсы”. Однак, за словами записки, через відсутність спеціалістів і лише силами професорів російської мови, літератури та історії здійснити програму не вдалося, курси були лише епізодичні. Завважимо, що автор/автори записки змістили події в хронології: реально читані епізодичні курси української літератури та історії 1910, 1913 і 1916 рр.² “пересунули” на 1907–1917 рр. Вочевидь, це був один із прийомів підсилення аргументації.

¹ Санкт-Петербургское отделение Архива РАН – Ф. 134. – Оп. 2. – Ед. 139. – Л. 1–9.

² У вереснево-листопадному півріччі 1910 р. на історико-філологічному факультеті було оголошений курс “истории Малороссии”, який доручили читати В. Ю. Данилевичу. Цей курс був повторно оголошений факультетом на весну 1916 р. (вже в Саратові), і його доручили учню М. В. Довнара-Запольського – Є. Д. Сташевському (Данилевич залишив кафедру через скандал із Сташевським). Водночасу 1913 р. приват-доцент В. О. Розов почав читати курс “истории малорусского наречия и его говоров” (Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 355. – Спр. 64. – Арк. 1–5; *Плющ П.* Перший викладач історії української мови в

Записка пропонувала доповнити новий Статут університетів спеціальними положеннями щодо українознавчих кафедр для університетів, котрі знаходяться на території України: “В Киевском, Харьковском и Новороссийском университетах [полагаются] 1) украинский язык и литература и 2) история Украины с Восточной Галицией, Буковиной и Угорской Русью”; “В Киевском, Харьковском и Новороссийском университетах [полагается] по два профессора и по два доцента” вказаних кафедр.

В Україні в цей час виник рух за повну українізацію університетів. При цьому таку ідею обстоювали не лише чільні діячі новоствореної Української Центральної Ради, а й окремі представники університетської професури.

Показовим, наприклад, є проект харківського професора медицини, відомого терапевта Антона Каковського. Він подав свій проект Іванові Стешенку 6 квітня 1917 р. (і, що не менш показово, російською мовою). Тут пропонувалося: оголосити всі університетські кафедри, професори яких вислужили 30 років, вакантними і замістити їх до 20 серпня 1917 р. лише професорами українського походження, які володіють мовою; всіх інших професорів зобов’язати впродовж року опанувати українську мову чи здійснити обмін місцем праці з професорами-українцями російських університетів на перший курс 1917/18 навчального року приймати лише українців, а бажаючим студентам попередніх курсів надати можливість переведення в російські університети; з 1918/19 навчального року на всіх факультетах почати обов’язкове читання лекцій лише українською мовою; не надавати значення протестам старої професури, що складає Раду університету і “состоит преимущественно из великороссов и немцев”; поставити категоричну вимогу перед Тимчасовим урядом негайно приступити до вказаної реформи університетів³.

Отже, справа поверталася в зовсім інше річище: українознавчі кафедри пересунулися на другий план у проектах повної українізації університетської освіти. Втім, відзначимо, що в додатках до записки Каковського К. В. Шероцький розглядав лише проблему українознавчих кафедр й пропонував розширити їх список кафедрами української етнографії, географії, мистецтва, економіки⁴. Однак “паралелізм” двох ідей був сильно заглушений проектом українізації, який викликав стійкий спротив більшості університетських корпорацій, зокрема київської.

Справа про українознавчі кафедри була знову голосно поставлена за доби Української Центральної Ради. Її діячі, й зокрема Михайло Грушевський, вважали Університет Св. Володимира реакційною установою. Грушевський писав у “Споминах”: “Реакція антиукраїнська, з одної сторони, консолідувалася навколо старої

Київському університеті // Вісник Київського університету Сер. філол. і журналіст. Вип. 2. – 1959. – № 2. – С. 142–150). Утім, усі ці курси не були сталими й обов’язковими, а лише превентивними акціями напівприватного характеру. Формально вони “перекривали” проблему кафедри історії України, кафедри не було, але історія України “пропонувалася” й про це можна було при потребі звітувати.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 207. – Спр. 14. – Арк. 1–3.

⁴ Там само. – Арк. 3.

школи на чолі з київським університетом як найбільш культурним авторитетом краю. Я згадував про протести київського університету й ... проти українізації школи й публічного життя взагалі. З другої сторони, стара професура у величезній більшості виявляла крупний реакційний ухил. Вона стала явною твердиною общеросійства й реакції”⁵. Така ворожа настанова обох сторін (УЦР і Ради університету) спричинилася до підтримки Центральною Радою революційного руху студентів У липні 1917 р. Коаліційна рада київського студентства подала до Малої Ради доповідну записку про потребу реорганізації вищої школи. Цей документ був написаний російською мовою, й тут ні слова не було про Україну. Але студенти вказували на “существование у большинства киевской профессуры контрреволюционных тенденций, но также и наличие злой воли, – желание осуществить эти тенденции, используя в качестве арены для соответствующих выступлений высшую школу”. Студенти пропонували створити “комиссариат по делам высших учебных заведений г. Киева”. Їх вимоги зводилися до участі студентів у управлінні вищими навчальними закладами й факультетами, вільного доступу всіх бажаючих на лекції, свободи зібрань, відміни освітнього мінімуму та бальної системи⁶.

Підкреслимо – у цій заяві не було ніякої зацікавленості україністикою, спеціальними кафедрами, Україною взагалі – лише намагання використати силу УЦР задля боротьби з “консервативними” професорськими корпораціями. Але саме цю заяву було використано в засіданнях Малої Ради як привід до рішучої критики антиукраїнських позицій Університету Св. Володимира 18 серпня 1917 р. записка Коаліційної ради київських студентів була внесена на обговорення Малої Ради генеральним секретарем освіти Іваном Стешенком. Один із членів Ради, маловідомий приват-доцент Київської політехніки Зарубін виголосив цілу філіппіку: “Київський університет ... це здавна гніздо реакції ... У Київському університеті була не наука, а політика на першому місці ... Коли б контрреволюція підняла голову Київський університет буде її фортецею. Я не зачіпаю питання про українізацію університету бо це питання іншої площі, але треба звернути саму пильну увагу на те, щоб там були зроблені потрібні зміни”. Потім виступив генеральний секретар Симон Петлюра, який вказав, що Київський університет не допускав молоді українські наукові сили, які “мусили йти десь поза Україну”. Петлюра рішуче вимагав: “Позаяк цей університет має реакційні заміри, то ми повинні вживати революційних заходів”. Частина промовців підтримали цю думку. Лише Єремій та Рудницький говорили про потребу обережності в справі університету дотримання правового ґрунту, зокрема університетської автономії⁷.

Показовий факт: на засіданні головував М. С. Грушевський, і він мовчав. Утім, Грушевський не утримався від коментарів у мемуарах. Описуючи дане засідання Малої Ради 18 серпня, він вказував, ніби в записці студентів йшлося про “дрібноміщанську протиукраїнську контрреволюцію” професорських кор-

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 130.

⁶ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 52–53.

⁷ Українська Центральна Рада: Документальні матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 262–263.

порацій. Голова Центральної Ради згадав виступ Зарубіна, але вказав, що він був з “російських кругів” і зводив рахунки з “чорносотенною професурою”, намагаючись “українськими руками погромити сю чорносотенну професуру” і зайняти її місце. А далі Грушевський дорікав українцям: “Але українцям боязко було підіймати руку на такі високі місця, і навіть Ковалевський, звичайно дуже радикальний в національних постулатах, сим разом остерігав Малу Раду від яких-небудь гострих порушень університетської автономії”. Михайло Сергійович песимістично підсумовував “Се було дуже симптоматично, я думаю, що українська наша влада так і не здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу. І в сій справі . . . ніяких конкретних заходів не було зроблено”⁸. Не наполягав і сам Грушевський, очевидно, з етичних міркувань: він не міг дозволити собі застосувати владу проти *alma mater*, навіть такої неласкавої й неприхильної до нього (забалотували під час виборів на кафедрах 1907–1908 рр.) та української справи.

Хмизу до вогню ворожнечі додав опублікований офіційний “Протест Совета Университета Св. Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 года”⁹. І тоді на засіданні Малої Ради з вуст І. Стешенка прозвучало рішуче: “Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими”¹⁰. Тоді ж був вироблений простий і декларативний “Проект українізації вищої школи”¹¹, який через свою куцість і лозунговість та відсутність конкретики й чіткої схеми впровадження не мав жодних шансів до реалізації, тому так і залишився на папері.

Саме в цей час через петербурзьких українців Міністерство народної освіти лобіювало у Тимчасовому уряді проект відкриття в Університеті Св. Володимира чотирьох кафедр україністики (мови, історії, літератури, історії західноруського права). У поданні міністра від 5 вересня 1917 р. зазначався цікавий момент: рішення міг прийняти сам міністр, але “принимая во внимание, что в настоящем случае инициатива не исходит от Совета Университета”, але є “назревшей государственной потребностью” – питання виноситься на рішення уряду. У проекті пропонувалися пільгові умови заміщення кафедр: допущення на посади в. о. професорів приват-доцентів, які ще не мали ступеня магістра (не кажучи про доктора), та докторів іноземних університетів (вочевидь, йшлося про галичан). Міністр пропонував відкрити на державний кошт три посади ординарних і одну екстраординарного професорів¹².

19 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв відповідну постанову, в якій, окрім того, “дозволялося” (“преподавание . . . разрешить производить”) викладання на означених кафедрах українською мовою, а пільги на заміщення кафедр поши-

⁸ Грушевський М. Споми́ни. – С. 130–131.

⁹ Университетские известия (Киев). – 1916. – № 11–12. – Ноябрь–декабрь. – С. 1–7 (номер вийшов із запізненням, у другій половині 1917 р.) та окремими листівками і в різних газетах.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 22.

¹¹ ЦДАВОУ. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 88.

¹² ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 864. – Арк. 14–14зв.

рювалися на п'ять років. Постанову підписали О. Керенський та міністр освіти С. Салазкін¹³.

Парадоксально: те, чого не зробила УЦР, зробив Тимчасовий уряд, і Університет Св. Володимира сприйняв це розпорядження “зверху” (але з Петрограда) як цілком законне, навіть не згадавши про свою автономію у вирішенні подібних питань (про нові кафедри).

Історико-філологічний факультет після отримання наказу 24 жовтня оголосив конкурс. В оголошенні були виділені три категорії конкурсантів за порядком пріоритету.

1. Магістри і доктори російських університетів з російської історії, мови і літератури, що мають відповідні за тематикою праці.

2. Тимчасово на 5 років – доктори іноземних університетів, “известные своими трудами по истории, языку и литературе Украины и своей преподавательскою деятельностью в сих университетах”.

3. Тимчасово на 5 років і лише на звання екстраординарних професорів – приват-доценти з 3-річним викладацьким стажем у вищих навчальних закладах за умови складеного магістерського іспиту.

Термін конкурсу визначався в три місяці й, отже, мав закінчитися наприкінці січня 1918 р.

В оголошенні було традиційне і дуже важливе для подальшого розгортання подій застереження: представники кафедр російської історії, мови і літератури всіх вищих навчальних закладів та Академії наук “имеют право в течение того же срока предлагать факультетусвоих кандидатов и представляют свои мотивировки заключения о научных достоинствах всех конкурирующих кандидатов”¹⁴. Саме цим пунктом скористався професор кафедри російської історії М. В. Довнар-Запольський, висунувши непереборного конкурента для учасника конкурсу Олександра Грушевського

Втім, конкурс проведений не був, оскільки на урядовому рівні, в Міністерстві народної освіти УНР, на початку 1918 р. було порушено питання про злиття Українського народного університету з Університетом Св. Володимира. У цьому сенсі автоматично відпадала потреба в окремих кафедрах, які вже існували в Народному університеті¹⁵. Йшлося також про паралелізм усіх без винятку кафедр за принципом мови викладання (російські й українські).

На Раді Університету Св. Володимира питання про кафедри знову виникло 12 квітня 1918 р. Воно розглядалося з подання Міністерства народної освіти УНР. Йшлося вже про відкриття паралельних (україно- й російськомовних) кафедр україністики, “когда найдутся соответствующие научные силы”, а також про обов'язкову для всіх лектуру української мови та запровадження впродовж

¹³ Там само. – Оп. 469. – Спр. 869. – Арк. 15–15зв.; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА). – Ф. 733. – Оп. 226. – Ед. 218. – Л. 1–1об.

¹⁴ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 864. – Арк. 12–15; Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 62; Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 4019. – Арк. 2.

¹⁵ Киевская мысль. – 1918. – № 37. – 29 (16) марта. – С. 1.

п'яти років читання лекцій українською мовою на всіх кафедрах. Рада нічого не вирішила й передала ці проблеми на розгляд спеціальної комісії¹⁶.

Водночас питання українознавчих кафедр у широкому (загальнодержавному) масштабі було поставлене на Першому з'їзді представників вищих шкіл України, який відбувався 14–17 квітня 1918 р. в стінах Університету Св. Володимира й під головуванням його ректора проф. Є. В. Спекторського. З'їзд визнав за потрібне в усіх вищих навчальних закладах України відкрити кафедри, “способствующие изучению Украины”, з читанням лекцій тією мовою, яку визнає за доцільне конкретний заклад, але у випадку обов'язковості цих дисциплін для всіх студентів – “должно быть обеспечено преподавание их на русском языке”. Разом з тим, заснування паралельних російсько- та україномовних кафедр з усіх дисциплін з'їзд визнав “явлением ненормальным”¹⁷. Щодо останнього цікавим був виступ проф. Новоросійського (Одеського) університету І. А. Лінніченка (затятого українофоба, хоч і учня В. Б. Антоновича), який стверджував зворотнє: “При параллельном существовании русских и украинских кафедр создается только хорошая конкуренция в пользу русской науки, и я уверен, что очень скоро слушатели украинских курсов перейдут на русские, что не только через пять лет, – через десять лет украинизация университетов не удастся!”¹⁸. Ця крайня думка все ж не була підтримана, й загальне рішення було позитивне, принаймні щодо українознавчих кафедр.

Вже після закриття з'їзду Міністерство народної освіти УНР 25 квітня 1918 р. надіслало ректору Університету Св. Володимира розпорядження: “пропонувати історико-філологічному факультету негайно виконати законні умови щодо переведення справи з конкурсом на кафедри історії України, історії української мови та історії української літератури, з забезпеченням викладів на усіх трьох на українській мові”; конкурс завершити до червня¹⁹.

Але через чотири дні стався державний переворот і до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Новий уряд “часткової реставрації” не підтримував експериментів соціалістів, тому його погляди на стару систему освіти й її заклади (як і загалом на дореволюційний устрій) були позитивними. Це сприяло певному “відкоту” в наступі на Університет Св. Володимира щодо його українізації.

Сам гетьман писав пізніше у спогадах: “Помню, как пришлось потратить много слов для депутации, которая настаивала на украинизации Университета Св. Владимира”²⁰. Скоропадський вважав, що стару систему вищої освіти, яка мала велику традицію й неоціненні заслуги перед інтелігенцією, ні в якому разі не можна руйнувати, в Україні необхідні обидві культури – і українська, і російська. Цікавою є деталізація в спогадах гетьмана “університетської справи”: “Украинцы, которые не в обиду будем сказано, любят сразу брать широкий размах,

¹⁶ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433: Засідання 12 квітня 1918 р.

¹⁷ Там само. – Оп. 479. – Спр. 30. – Арк. 4–14.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 44–44зв.

²⁰ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 52.

не считаясь ни с какими действительными условиями жизни, еще в мае месяце прислали ко мне депутацию с ходатайством об украинизации Университета Св. Владимира. Я нашел, откровенно говоря, это абсурдом – расстроить в корень один из старейших университетов, имеющий громадную, мировую заслугу в стране, в которой мы и так страдали от отсутствия достаточного количества высших учебных заведений. Открытие нового, хорошо оборудованного украинского университета я считал чрезвычайно желательным²¹.

Так від ідеї злиття Університету Св. Володимира з Українським народним університетом в Український державний університет через ідею паралельних українських і російських кафедр в старому університеті справа дійшла до ідеї відкриття цілком самостійного Українського державного університету і залишення status quo Університету Св. Володимира. Це, у свою чергу, реанімувало проблему відкриття в ньому українознавчих кафедр.

Дане питання розглядалося спеціально створеною Комісією у справах вищої школи при Міністерстві освіти на чолі з Володимиром Вернадським. Професор університету у той час міністр ісповідань, а в еміграції отець Василій Зеньковський високо оцінював у своїх спогадах діяльність саме цієї Комісії: «Много интересного и ценного внесла комиссия В. И. Вернадского в самую строй университетской жизни... Создание государственного Украинского университета рядом с русским Университетом Св. Владимира было блестящим разрешением трудного вопроса об организации высшей украинской школы. Среди пылких украинских деятелей циркулировала мысль о закрытии Университета Св. Владимира “как крупнейшего проводника русификаторской политики”. Это мнение могло бы восторжествовать, если бы крайние группы имели достаточно времени для осуществления всех своих замыслов... Созданием особого государственного украинского университета со штатными кафедрами создавалась возможность приглашения на штатные кафедры тех ученых, которые согласились бы в течение известного срока перейти на украинский язык – и это открывало возможность приглашения серьезных ученых»²².

Позиція Комісії, міністра освіти Миколи Василенка, всього уряду й самого гетьмана Павла Скоропадського привела до фактичного створення й урочистого відкриття двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському Пристрасті в Університеті Св. Володимира вщухли, й можна було спокійно вирішити справу з українознавчими кафедрами. Потребув них знову підтвердив Другий з'їзд вищих шкіл України, що проходив 21–25 травня 1918 р. в стінах Київського університету під головуванням ректора Є. В. Спекторського²³.

Міністр освіти Микола Василенко офіційно звернувся до ректора університету із запитом про причини відтягування конкурсу з подачі декана історико-філологічного факультету проф. М. Бубнова ректор пояснював, що рішенням факультету від 15 квітня 1918 р. конкурс на кафедри історії, мови і літератури

²¹ Там само. – С. 229–234.

²² Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания – М., 1995. – С. 154.

²³ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 46.

Україні був призупинений “ввиду передполагавшейся тогда возможности слияния Университета Св. Владимира и Украинского народного университета, в котором указанные кафедры имели уже своих представителей”. Ректор не передав міністру другої обставини, відзначеної деканом: “Факультет не желая навязывать украинской половине Университета своего кандидата, нашел более целесообразным повременить с движением дела до выяснения вопроса”.

Справа конкурсу була відновлена з 20 травня 1918 р. Але, як пояснював ректор, розгляд конкурсних матеріалів затримали самі конкурсанти, які або зовсім не подали в комісію своїх праць (С. К. Тимченко), або ж представили їх не повністю (О. С. Грушевський). “При таких условиях, – писав Спекторський, – окончание конкурса до истечения весеннего полугодия было бы связано с исключительными затруднениями и спешностью, при которых невозможно было бы обстоятельное и тщательное освещение научного и педагогического значения гг. конкурентов”. Конкурс був перенесений на осінь 1918 р. При цьому в поясненні ректора містилася дуже цінна інформація, що “преподавание по названным кафедрам велось уже с начала 1917–18 учебного года”: українську мову викладав приват-доцент І. І. Огієнко, українську літературу – приват-доцент Ф. П. Сушицький, історію України – приват-доцент Г. А. Максимович²⁴ та О. С. Грушевський. Вони ж читатимуть ці предмети й надалі до оголошення результатів конкурсу й вони ж є власне конкурсантами на заміщення названих кафедр. Але, як зазначав ректор, кредити на кафедри ще не відкриті, й праця вказаних осіб оплачувалася “из общих приват-доцентских сумм”²⁵. Слова ректора підтверджуються звітом історико-філологічного факультету з якого видно, що: Сушицький Ф. П. в осінньому семестрі 1917 р. читав обов’язковий курс нової української літератури (2 год, залік), а навесні 1918 р. – народної української словесності (2 год, залік); Огієнко І. І. і восени, й навесні читав обов’язковий курс історії української мови (2 год, залік); Максимович Г. А. впродовж усього навчального року читав обов’язковий курс історії Малоросії (України) (2 год, іспит) та вів обов’язкові практичні заняття з цього ж предмета (2 год.); Грушевський О. С. також упродовж року викладав економічну історію України XIV–XVI ст. та початки народних рухів (2 год.), а також суспільні рухи початку XIX ст. і їх відображення в українській літературі (2 год.), при цьому перший його курс був лише рекомендованим, а другий – для бажаючих. Сам голова комісії проф. М. В. Довнар-Запольський восени 1917 р. викладав загальний курс давньоруської історії (2 год, іспит), юридичні джерела російської історії (2 год, іспит) та вів практичні заняття з джерелознавства XVIII–XIX ст.; навесні 1918 р. професор вів ті самі курси, замінивши лише юридичні джерела історією Литовсько-руської держави (2 год, іспит)²⁶.

На заміщення кафедри історії України претендували дві особи.

²⁴ Г. А. Максимович дійсно в травні 1917 р. “возбудил ходатайство перед факультетом о передаче обязательного курса по вакантной кафедре русской истории впредь до ее замещения” і, отримавши також лекції на Вищих жіночих курсах, переїхав до Києва (ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 9939. – Арк. 1–13в.).

²⁵ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 33–34.

²⁶ Там само. – Спр. 1288. – Арк. 9–12.

Олександр Грушевський був обраний приват-доцентом по кафедрі російської історії історико-філологічним факультетом Московського університету в лютому 1909 р., а з 7 травня 1910 р. перевівся приват-доцентом до Петербурзького університету, де пропрацював до весни 1917 р. (не маючи вченого ступеня магістра; магістерські іспити були складені ще в 1903–1904 рр. й затверджені факультетом 10 квітня 1904 р.²⁷), водночас провадячи виклади на Вищих жіночих курсах²⁸. Навесні 1917 р. Грушевський переїхав до Києва. У дні творення Української Центральної Ради він, вочевидь, вирішив залишитися в Києві назавсім. 10 квітня 1917 р. у професора доктора А. Конякевича Олександр Сергійович здобув довідку, що “вследствие слабого здоровья плохо переносит климат г. Петрограда и что ему по состоянию здоровья необходимо пребывание на юге России в течение года для восстановления пошатнувшегося здоровья”²⁹. Спочатку Грушевський влаштувався у 7-класне чоловічєй жіночє Комерційне училище Київського товариства освіти та виховання, де з 22 квітня 1917 р. працював викладачем *російської мови*³⁰, а з 8 травня 1917 р. (і до 1 жовтня) історик працював також помічником завідувача статистико-економічного відділу Центрального бюро по об’єднанню закупівель цукру³¹. Тим часом Грушевський подав також заяву в Університет Св. Володимира про приват-доцентуру 3 травня 1917 р. він був обраний, а 26 червня 1917 р. затверджений на цій посаді попечителем Київського навчального округу³². Ректор Микола Цитович повідомив останню новину Грушевському 30 червня, зазначивши, що в поточному навчальному році йому доручається читання обов’язкового курсу російської історії³³. А 10 вересня 1917 р. О. С. Грушевський водночас був призначений в. о. директора Педагогічного музею Київського навчального округу (перебував на цій посаді з 1 вересня 1917 р. по 29 серпня 1918 р.)³⁴. Паралельно Олександр Сергійович став членом Української Центральної Ради від Української трудової партії (посвідчення від 15 січня 1918 р.)³⁵. Ця обставина стала відомою в університеті й, можливо, також відіграла свою “неофіційну” негативну роль під час голосування. Не менше відштовхувала членів факультету й Ради університету також інша урядова посада Грушевського (як, між іншим, також і подібна посада Сушицького) – в Народному Секретаріаті освіти (посвідчення за лютий 1918 р.)³⁶. Вже з осіннього семестру 1917 р. Грушевський читав курс “Історія козацтва”. Олександр Сергійович подав документи на конкурс відразу по його оголошенні, окрім автобіографії, яку долучив “механічно”, й притому дуже стару й коротку (за квітень 1917 р.)³⁷.

²⁷ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 83.

²⁸ Там само. – С. 127–128.

²⁹ Там само. – С. 37.

³⁰ Там само. – С. 109.

³¹ Там само. – С. 60.

³² ДАК. – Ф. 16 – Оп. 356. – Спр. 23. – Арк. 41–45.

³³ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 41, 46; Спр. 1048. – С. 204.

³⁴ Там само. – Спр. 1049. – С. 93–94; ДАК. – Ф. 16. – Оп. 356. – Спр. 47.

³⁵ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 6–7.

³⁶ Там само. – С. 104.

³⁷ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 434.

Кандидатура другого претендента виникла завдяки поданню М. В. Довнара-Запольського Інформацію про це надав Раді університету під час балотування декан М. Бубнов: “Путем рекомендации проф. Довнара-Запольского была выставлена кандидатура доктора русской истории приват-доцента Университета Св. Владимира Г. А. Максимовича, работы которого посвящены истории Малороссии или, по нынешней терминологии, Украины”³⁸. І саме в цій рекомендації (а не самостійному поданні Максимовича) була явна інтрига. По-перше, Георгій Максимович був учнем Довнара-Запольської членом Історико-етнографічного гуртка. Він один з небагатьох учасників семінару, який займався не лише писцєвими книгами та історією Московського царства, але й проблемами Гетьманщини на матеріалах Рум’янцевського опису та наказів Комісії 1767 р. По-друге, Максимович був поміркованим діячем щодо політики й не проявляв активності в боротьбі української течії у вищій школі, був м’якою й інертною людиною, але прихильною до вчителя. По-третє, він отримав науковий ступінь доктора. Дозволяємо собі припустити, що однією з причин затягування роботи комісії на чолі з Довнаром-Запольським з травня до вересня могла бути саме справа затвердження докторату Максимовича (у протоколах Ради університету питання “Об утверждении Г. А. Максимовича в степени доктора русской истории” було винесене на обговорення 7 червня 1918 р., але, як і більшість питань тогочасного порядку денного, відкладалося³⁹). Ясно, що доктор мав від початку перевагу над магістрантом (Грушевський не захистив на той час магістерської праці, хоча, мабуть, саме з причин конкурсу в 1918 р. опублікував своє дослідження, написане ще 1914 р., “Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI веке. Старина и борьба за старину”).

Так чи інакше, висунувши Максимовича, Довнар-Запольський наочно продемонстрував опозиційність Грушевському. Цікаво, що Максимович вдруге фігурував у планах Довнара-Запольського як протиставлення небажаному кандидату: у 1914 р. Г. А. Максимович конкурував із Є. Д. Сташевським. Тоді Митрофан Вікторович так само очолював комісію й фактично був проти Сташевського.

Максимович, як уже зазначалося, був учнем Довнара-Запольської спочатку займався власне російською тематикою, але для магістерської праці обрав тему про діяльність Рум’янцева-Задунайського й цим дещо відсторонився від учителя, який наблизив до себе Сташевського (з його тематикою політичної історії Росії початку XVII ст.). Це “охолодження” вчителя проявилось, зокрема, в тому, що він рідко й неохоче відповідав на листи учня. По закінченні строку професорського стипендіата Максимович оселився в Ніжині, де мав багато різних уроків і мало можливостей для наукової праці. Він нудився і мріяв про Київ. “Во что бы то ни стало постараюсь перейти в Киев, хоть бы преподавателем – писал він В. Данилевичу. – Не знаю, какой меня черт дернул поехать сюда. Должность эта отнимает массу времени... я сделал непростительную глупость, поехав сюда, надо теперь поскорее выбраться... Разлука с Киевом научила меня его любить и ценить больше удобств большого города... Кто из наших профессоров теперь в

³⁸ Там само. – Спр. 433 (протокол від 4 жовтня і 19 жовтня/2 листопада 1918 р.).

³⁹ Там само. – Оп. 479. – Спр. 15. – Арк. 10.

фаворе у Зилова (попечитель Київського навчального округу. – В. У.), я слышал, что Лобода, нельзя ли будет воспользоваться его протекцией для перевода в Киев?”⁴⁰. Фраза “мне так Нежин надоел, что я здесь больше не могу оставаться”⁴¹, рефреном звучить в усіх листах Максимовича. Однак конкуренція Сташевського дещо стримувала його. Максимович писав тому ж Данилевичу: “Когда будет диспут Сташевского и какого Вы мнения о его диссертации? Я успел ее только просмотреть, по моему мнению, книга его основательна, но хвастовством, ему свойственным, от книги так и несет. Слышал, между прочим, что кафедра за ним почти обеспечена”⁴².

Раптом Довнар-Запольський сам написав Максимовичу, і то заради спеціальної інформації. Георгій Андрійович переказав її Данилевичу (1 квітня 1913 р.): “Недавно получил от Митрофана Викторовича письмо, где он сообщает о требовании министра заместить вторую кафедру русской истории. Это известие меня очень огорчило, так как ни Вы и никто из нас еще не готовы (ні Данилевич, ні Максимович не захистили на той час магістерських дисертацій. – В. У.) и кафедру может занять чужой кто-нибудь. Не думаете ли Вы окончить этим летом свою диссертацию и выступить конкурентом на эту кафедру? Было бы очень хорошо, если бы Вы ее заняли. Печатает ли Сташевский свою диссертацию и где? или же он все только на словах делает свои открытия? ... Не знаете ли, кто может выступить конкурентом на киевскую кафедру? Вероятно, желающих будет много”⁴³.

Вимога негайного заміщення кафедри дуже стурбувала обох кореспондентів. Курс “русских древностей” читав в якості приват-доцента В. Ю. Данилевич. Фактично саме під ним почала “горіти земля”. Заміщення кафедри означало, що він буде позбавлений обов’язкового курсу й доля його стане невизначеною. Дисертації ж він представити не зміг, отже, його кандидатура в принципі не могла подаватися на конкурс.

Максимович завершував роботу, влітку він почав друк дисертаційної книги, але його турбував Сташевський, який так само готувався до форсованого захисту. У вересні–жовтні 1913 р. книга Максимовича “Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией” (Нежин, 1913. – Т. 1) побачила світ. Він негайно розіслав примірники членам факультету своїм колишнім вчителям із вдячно-розчуленими супровідними листами (збереглися листи до В. С. Іконникова⁴⁴ та П. М. Ардашева⁴⁵). Тоді ж Максимович самостійно (без участі Довнара-Запольського) подав книгу на рідний факультет до захисту. Вже на початку жовтня 1913 р. декан М. М. Бубнов повідомив дисертанта, що книга для відгуків передається Довнару-Запольському та Іконникову але у випадку відмови останнього – Данилевичу⁴⁶. Максимович негайно (7 жовтня) відписав Іконникову

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 1217. – Арк. 1зв., 2зв., 3.

⁴¹ Там само. – Спр. 1220. – Арк. 2.

⁴² Там само. – Спр. 1218. – Арк. 3–3зв.

⁴³ Там само. – Спр. 1205. – Арк. 1–1зв.

⁴⁴ Там само. – Ф. ІІІ. – Спр. 50055–50056. – Арк. 1–2зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 9938. – Арк. 1–1зв.

⁴⁶ Там само. – Ф. ХХІХ. – Спр. 1206. – Арк. 1–1зв.

подякував за позитивний погляд на книгу й уклінно просив “оказати мне великую честь – дать факультету отзыв о моей книге”⁴⁷. Проте Іконников так і відмовився через завантаженість – все переходило до рук Данилевича.

Ситуація була досить пікантна: Данилевич, під яким “горіла земля” на факультеті мав водночас опонувати дисертаціям обох можливих конкурентів на кафедрі, котра планувалася під нього, – Максимовичу й Сташевському. До Максимовича дійшла чутка про те, що Данилевич “не совсем одобряет мою книгу”. Він написав рецензенту схвильованого листа (13 жовтня), вказавши, між іншим, на “очень лестный отзыв о моей книге” академіка В. С. Іконникова, і просив такі дати офіційний відгук – “критичний, але справедливий”. Тут він знову “переводив стрілки” на Сташевського: “Читал убийственные рецензии о книге Сташевского Кизеветтера в 226 номере “Русских ведомостей” и Веселовского ЖМНП. После таких отзывов я не знаю, как он будет защищать диссертацию? Вы еще, вероятно, от себя подсыпете пилуль достаточное количество. Я хочу непременно приехать на этот диспут и очень прошу Вас *известить* меня, на какой день он будет назначен”⁴⁸.

Для Данилевича головним конкурентом був усе ж Сташевський, окрім того, його публічно розкритикована робота була слабша, тому Максимовича він оцінював позитивно й відразу відповів на його схвильований лист.

17 жовтня заспокоєний Георгій Андрійович дякував старшому колезі “Ваш хороший общий отзыв о моей книге меня очень обрадовал и ободрил. Вашему отзыву я придаю особенное значение, так как хорошо знаю Ваши обширные познания в области малорусской истории и Ваше критическое чутье”⁴⁹.

У цьому листі міститься дуже важлива інформація, яка подає несподівану інтерпретацію справи з виборами на кафедрі ролі в них Довнара-Запольського. Прочитуємо даний уривок цілком: “Довнар, очевидно, хочет затянуть мой диспут в связи со Сташевским, ну, пусть тянет! Не понимаю, как он мог восхвалять работу Сташевского, ведь это просто компиляция, снабженная архивными цитатами! Он хочет, во что бы то ни стало, водворить его на кафедру в Киеве, но вряд ли ему это удастся. Вы, вероятно, знаете уже, что на эту кафедру метит Лаппо из Юрьева и имеет большую партию в факультете, так что его избрание вне сомнения. Жаль будет если Вы опоздаете с диссертацией, Вы бы только один могли бы ему противостоять. Напрасно Вы отказываетесь от диспута Сташевского, кроме Вас некому будет его хорошенько разнести, собираюсь непременно приехать на этот интересный диспут”⁵⁰.

Максимович не знав про всі обставини, зокрема про конфлікт Довнара-Запольського із Сташевським, і по-своєму інтерпретував неактивність учителя щодо прискорення свого захисту. Георгій Андрійович вперто “ревнував” Митрофана Вікторовича до Сташевського

⁴⁷ Там само. – Ф. III. – Спр. 50055. – Арк. 1–2зв.

⁴⁸ Там само. – Ф. XXIX. – Спр. 1206. – Арк. 2зв.–3зв.

⁴⁹ Там само. – Спр. 1207. – Арк. 1–2.

⁵⁰ Там само. – Арк. 2зв., 3.

Захисти обох противників відбулися 1914 р., і тоді ж обидва подали заяви на конкурс із заміщення кафедри. Заява Сташевського була повною несподіванкою для Довнара – вона порушувала попередню угоду (професор пропускає його на захист дисертації, але учень не претендує потім на кафедру в університеті). А чи мав він якесь відношення до претензій на кафедру Максимовича? Зберігся лише один документ, де Максимович пояснює свій вчинок (подання на конкурс із заміщення кафедри). Це його лист до Данилевича, від якого “забирали” кафедру, котрий дав позитивний відгук про дисертацію Максимовича й перед яким треба було якось виправдатися. Лист датований 2 червня 1914 р. У ньому Максимович писав Данилевичу: “Я знаю, что Вы очень на меня рассердились, узнав, что я подал заявление об участии в конкурсе, но я сделал это только тогда, когда узнал, что Сташевский подает такое заявление, и других конкурентов пока нет, неужели же уступит ему позицию без боя. На свой успех я имею весьма мало надежды, но все-таки сделать попытку нужно – кафедра, как я узнал, будет непременно замещена, поэтому я надеюсь, что для Вас будет приятнее, если попаду на нее я, а не Сташевский, почему я и решил подать заявление. Были у меня еще и другие мотивы, о которых я Вам скажу при личном свидании ... Мне было бы весьма приятно и лестно, чтобы Вы были за меня, а не против меня, при Вашей поддержке мог бы надеяться на успех”⁵¹. Роль для Довнара-Запольського в цій інформації залишається лише під “другими мотивами”. Але ми не маємо достеменних доказів, що саме Митрофан Вікторович спонукав Максимовича виступити конкурентом ненависному Сташевському.

Ясно лише, що для Довнара-Запольського поява конкурента Сташевському в ранзі магістра була бажана. На заваді постала тематика магістерської праці Максимовича; натомість тематика Сташевського була ближчою до першої половини кафедрального курсу історії Росії. Загалом реальна позиція Довнара-Запольського в цій справі залишається нез’ясованою. Для сучасників, у тому числі для факультету вона була невизначеною, тому по-різному інтерпретувалася. В аргументації 1916–1919 рр., коли гострота боротьби навколо “справи Сташевського” набула апогею, свої варіанти пояснень запропонували декан історико-філологічного факультету М. М. Бубнов та сам М. В. Довнар-Запольський⁵². Однак це були пояснення з позиції “моменту боротьби”. Втім, зберігся текст виступу на Раді факультету одного із членів комісії з розгляду справ кандидатів на кафедру – проф. С. Т. Голубева (окрім нього, в комісію входив В. Ю. Данилевич, а очолював її, як вже зазначалося, – Довнар-Запольський). Голубєв говорив, що більш гідним кафедрі вважає Сташевського. Під час голосування в комісії за Максимовича

⁵¹ Там само. – Спр. 1208. – Арк. 1–2зв. Це пояснення не задовольнило Данилевича. Його листування з Максимовичем переривається на п’ять років (1914–1919); Данилевич подався до Варшави, а потім з тамтешнім університетом – до Ростова-на-Дону.

⁵² Полемічні брошури обох передруковані *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи спогади. – К., 2000. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – С. 167, 187–188; детальніше про цю справу див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – С. 146–154, 198–219.

було подано 3 голоси, а за Сташевського 2 (проти був Данилевич); але голосувалося питання, чи можуть кандидати претендувати на кафедру, а питання, хто більш достойний – не ставилося. С. Т. Голубев зазначав, що розуміє Довнар-Запольського обидва кандидати – його учні, “люди для его сердца близкие, оба любимые его ученики”. Степан Тимофійович, однак, був не згодний з тією загальною порівняльною зведеною характеристикою, яку дав за результатами праці комісії Митрофан Вікторович. На думку Голубєва це зведення більше репрезентує точку зору голови, а не всієї комісії тут явно протегується Максимович. Варто було зробити резюме по кожному з кандидатів окремо. Голубев перед членами Ради факультету виступив із своєю думкою про обох кандидатів й особливо розкритикував ранні роботи Максимовича (про слов’янофілів)⁵³. Бурхливе обговорення в Раді закінчилося перевагою Сташевського всього в один голос⁵⁴.

Можна стверджувати, що і в 1914–1915 рр., і в 1918 р. Довнар-Запольський не проявляв влади й не тиснув на комісію, висловлюючи свою думку дуже неконкретно (про це свідчив М. М. Бубнов, вказуючи, що від колеги Рада не змогла добитися його власного однозначного судження). В обох випадках голова комісії давав зведення, де зіставляв кандидатів, проявляючи максимум дипломатичності, а під час голосування голосував за обох. У 1918 р. Максимович мав перевагу – докторський ступінь. Ми не уникнемо питання: чому Довнар був проти чи, краще сказати, не підтримав Грушевського? Вочевидь, варто говорити про цілу низку причин. Перша “формальна” – його (Довнара) кандидат (Максимович) мав означену наукову перевагу (ступінь доктора). Як для справи – це мала б бути основна причина. Але тут явно булой небажання співпрацювати з невідомою особою, братом Михайла Грушевського який мав певні амбіції, вів активну діяльність в українському середовищі й чимось нагадував Сташевського. Свій учень був ближчим за духом, поведінкою, психологією й також через постійно маніфестовану й дотримувану повагу до вчителя. Фактично Довнар-Запольський “долучився” до “справи Грушевського” (тобто ідеї Михайла Грушевського щодо кафедри, обстоюваної ще в 1906–1908 рр.), але явно був налаштований “відлучити” від неї “власне Грушевського” (тобто Олександра).

Утім, повернімося до документів 20 травня 1918 р. історико-філологічний факультет для проведення конкурсу на кафедру історії України призначив комісію на чолі з професором кафедри історії Росії М. В. Довнаром-Запольським, за участю професора церковної історії С. Т. Голубєва (члена комісії 1914 р.) та приват-доцента П. П. Смирнова. Комісія кооптувала до свого складу, притому на пропозицію М. В. Довнара-Запольського, приват-доцента Б. Г. Курца (цей факт стане

⁵³ ІР НБУВ. – Ф. 194. – Спр. 29. – Арк. 1–4зв.

⁵⁴ РГИА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Ед. 98. – Л. 92–165. Зазначимо, що і Максимович, і Довнар-Запольський, і Данилевич продовжували стежити за діяльністю Сташевського Так, 27 січня 1919 р. (цим днем відновлювалося листування) Максимович зі слів Митрофана Вікторовича писав Данилевичу, ніби Сташевський почав друкувати дисертацію (тобто докторську), й дуже дивувався, що побачив у розкладі (Комерційного інституту?) за Сташевським “Историографию и русские древности” – “неужели он читал такие трудные курсы?” (ІР НБУВ. – Ф. XXIX. – Спр. 1209. – Арк. 1–2зв.).

зрозумілим далі). На першому ж засіданні комісії 27 травня 1918 р. було розподілено працю з рецензування: основні (монографічні) роботи Г. А. Максимовича голова комісії взяв на себе, а дрібніші – статті – передав Курцу (власне, це була причина його кооптації). Так само були поділені праці О. С. Грушевського між Голубєвим і Смирновим.

Друге засідання комісії 23 вересня 1918 р. фактично не відбулося. “Раптом” з’ясувалося, що немає автобіографій обох кандидатів. Того ж дня вони подали свої *curriculum vitae*. При цьому Максимович вже зміг написати про своє щойно підтвержене докторство, а Грушевський “зневажливо” передав коротесеньку цидулку, датовану квітнем 1917 р. (це також відіграло свою роль і, між іншим, характеризувало претендента).

Третє засідання 25 вересня розпочалося із заслуховування цих автобіографій, які самі по собі справили враження: докладна біографія Максимовича (основні віхи життя, освіта, 10-літнє викладання, курси, які розробив, публікації, дисертації, премії від Харківського університету та від Академії наук) вказувала на ретельність і фундаменталізм, а куца Грушевського – на протилежні риси. Затим були заслухані всі відгуки рецензентів.

Цікаво, що відгуків Довнара-Запольського в справі комісії – два. Гадаємо, що перший (короткий), адресований історико-філологічному факультету є представленням-висуненням кандидата. Про це свідчить перша фраза: “Я позволю себе обратити внимание факультета на доктора русской истории Г. А. Максимовича в качестве кандидата на вакантную кафедру истории Украины”, а також підпис автора записки як професора (в інших документах комісії він також названий головою). У цьому поданні особливо підкреслювалося, що в своїх книгах Максимович розорує цілину в науці, запроваджує цілком нові архівні матеріали. Працездатність автора підкреслюється тим, що з часу закінчення університету (1905) він устиг багато опублікувати захистити обидві дисертації. “Особенно я подчеркиваю умение г. Максимовича работать в неизученной области украинской истории, что так нужно для молодой науки, и его знание состава архивов Петербурга, Москвы и особенно украинских архивов. Это очень важно для будущего преподавателя. К этой характеристике прибавлю еще данные биографического характера. Г. Максимович – уроженец Черниговской губернии, добрый сын Украины, воспитанник нашего Университета”, – цими словами завершувалося подання Довнара-Запольського на факультет.

Рецензія Довнара-Запольського на книгу Максимовича датована 25 вересня 1918 р., тобто днем засідання комісії й це вказує на поспіх та певний формалізм у її підготовці. Рецензент починав з того, що вже давав письмові відгуки про обидві книги-дисертації Максимовича (*Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. 1; Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1: Выборы и составление наказов*) й публікував свої рецензії, і це дозволяє тепер говорити про них “в самых кратких чертах”. Професор особливо відзначив велику фактологічну й систематизаційну вартість обох робіт, побудованих майже виключно на архівних матеріалах. “Постановка вопроса и широкое всестороннее изучение

архивного матеріала являється первой и главной заслугой автора”. Довнар-Запольський закидав Максимовичу довжелезне цитування ним джерел, надмірну кількість непідтверджених гіпотез (але не на шкоду кардинальним проблемам), недоопрацьованість низки моментів і деталей у дослідженнях.

У підсумку рецензент особливо наголошував на неймовірній працездатності Максимовича, котрий за 13 років наукової праці захистив дві дисертації (1914 і 1918 рр.), опублікував багато досліджень, одночасно працюючи в гімназіях та вищих навчальних закладах (1910–1917 рр. – Ніжинський історико-філологічний інститут та ніжинські гімназії й училища), об’їздив усі архіви, хоча основним місцем його проживання й праці був провінційний Ніжин. “К весьма серьезным достоинствам трудовг. Максимовича относится умение выбрать тему и работать в области такого периода, который является еще мало изученным. Он вполне овладел методом работы, почему с большинством приводимых им доказательств нельзя не согласиться”. Автор часто поспішає в праці, недостатньо шліфує тексти, не використовує всієї наявної літератури питання й не досить критичний до постановки проблем – але це вади всіх, хто запроваджує в науковий обіг нові архівні матеріали. Загалом Максимович “и с формальной стороны и по существу своих работ может вести ответственное преподавание по университетской кафедре, каковое и до сих пор ему вверялось факультетом”.

Довнар-Запольський цілком зберіг наукову етику: кандидату, якого він сам запропонував, дісталися в рецензії й похвала, й критика. Однак було б дивним, якби загальна оцінка не була такою високою.

Б. Г. Курці пішов іншим шляхом: він описував і коротко характеризував кожну роботу Максимовича. У кінці рецензент виділив негативні та позитивні сторони аналізованих робіт та їх автора. До негативу (з цього починався аналіз) були віднесені: недостатнє використання літератури предмета, несхильність автора до редагування й доповнення давніших рукописів перед їх друком, значна кількість друкарських помилок. До позитиву Курц відносив: вміння систематично, ясно й просто викладати найскладніші питання, здатність вловлювати головну суть проблеми й розглядати її глибокота вичерпно, постановку нових тем і вибір власних підходів до їх вивчення, значне різноманіття тематики від давнини до новітньої доби, вміння “витиснути” з матеріалу все, що він може дати.

Отже, обидва рецензенти (нагадаємо, другий був запрошений Довнаром⁵⁵) однозначно підтримували Максимовича.

Інший характер мали рецензії на твори О. С. Грушевського Першим (ще 15 серпня) подав докладний відгук П. П. Смирнов. Він аналізував 59 різних праць претендента, відразу зазначивши, що така велика кількість пояснюється незначними розмірами більшості з них. Рецензент вказував, що більшість цих

⁵⁵ Зазначимо також, що Борис Григорович Курц був учнем Довнара-Запольського (1904–1910 рр. навчався на історико-філологічному факультеті), для нього вчитель у 1912 р. добився із значними труднощами стипендії для продовження наукової діяльності. А в 1919 р. на захисті дисертації Курца офіційним опонентом виступав Г. А. Максимович (*Максимович Г. А. Отзыв о сочинениях Б. Г. Курца, представленных для приобретения степени магистра русской истории // Университетские известия. – 1918–1919. – № 11–12. – С. 1–18*). Див.: *Михальченко С. И. Киевская школа...* – С. 143–145.

праць стосується літературознавства, історіографії, етнографії та суспільно-політичних поглядів і рухів XIX ст. – всього 41 публікація. З них лише 15 певним чином (через історіографію) стосуються історії, але й у них переважають чисто літературні проблеми, де “историк литературы заслоняет собой историка”. Наприклад, автора більше цікавлять “бездарные стихотворения” Костомарова, ніж його власне історичні праці. Загалом, “автор ищет у историков не тех или иных схем исторического построения и методов исследования, а выясняет их украинскую настроенность, довольствуясь выводом ее из воздействия быта, песен, литературных и личных влияний; анализирует не исторические труды, а переживания и чувства своих авторов”. Смирнов був навіть жорстоким у цьому пункті: “Сам, видимо, проникнутый народнической романтикой, настроенный сентиментально и даже восторженно, автор с любовью выискивает созвучные настроения писателей и довольствуется простым описанием соответствующих фактов и произведений”. Критичного методу Грушевський не застосує.

До власне історичних праць Смирнов відніс 6 статей з історії Гетьманщини та 9 статей, присвячених окремим проблемам Литовсько-руської держави. Рецензент вказував, що всі статті про Гетьманщину написані виключно на опублікованому матеріалі, невеличкі, хоча “представляют несомненный интерес”. Усі роботи з історії Литовсько-руської держави так само побудовані на опублікованих джерелах і носять описовий характер. Остання книга Грушевського (1918) про міста ВКЛ включає попередні статті, є також описовою, не містить нових ідей, автор забагато цитує й переказує актовий матеріал (при тому опублікований). Загалом книга позбавлена єдиного задуму й розпадається на статті-нариси, Грушевський не зміг запропонувати нових концепцій в порівнянні з ідеями В. Б. Антоновича та М. Ф. Владимирського-Буданова.

Смирнов завершував рецензію вказівкою на широке коло інтересів та велику працездатність Грушевського. До наукових заслуг автора рецензент відносив лише нариси з української історіографії та Литовсько-руської держави. А от недоліки були перераховані детальніше (ними завершувався відгук): “Отсутствие работ по архивным материалам, некоторая бледность высказываемых общих мыслей, историко-литературное направление большинства работ, наконец, присущее автору национально-сентиментальное настроение, которое нередко сужает кругозор исследователя и делает суждения более субъективными, нежели следовало бы им быть у историков”.

Нагадаємо, що П. П. Смирнов також був учнем М. В. Довнара-Запольського, одним із засновників Історико-етнографічного гуртка, активно підтримував учителя в конфлікті із Сташевським. Але при цьому в науці його принципівість і сумніння поза сумнівом. І все ж, ми добре знаємо, як навіть на рівні підсвідомості впливають різні життєві симпатії й антипатії. Принаймні “національно-сентиментальное настроение” у Грушевського з іронією зауважувало все “коло” Довнара-Запольського, й цей “націоналізм” нікому не подобався. На цьому місці вважаємо за можливе вказати на те, що в усій справі конкурсу не останню роль відіграла саме “корпоративність” Довнара і “довнарівців”, які мали одну й ту ж систему, одні погляди й настанови, підтримували один одного й особливо вчи-

теля, обстоюючи не лише його метод та тематику, а й ставлення до противників та істориків з-поза меж своєї корпорації (у вказані роки всі рецензенти читали в університеті курси виключно з російської історії⁵⁶).

В усій комісії поза “корпорацією” Довнара був лише четвертий рецензент – знаменитий у київських колах Степан Тимофійович Голубев. Він славився в середовищі київських науковців своєю в’їдливістю та схильністю до бурхливих дискусій, яким присвячував окремі брошури й навіть книги. Це була одна з причин його часткового переходу із Київської Духовної академії до Університету Св. Володимира (залишався на посаді в обох закладах). Однак відгук Голубєва на єдину, притому студентську працю О. Грушевського був наддивовижно спокійний, навіть млявий. Спочатку він був дуже коротким, і комісія просила розширити текст. Голубєв уже був досить літнім, хворів і тому, вочевидь, з певною мірою неохоти та формалізму поставився до рецензії “Очерков истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв.” О. Грушевського написаних ще 1900 р. під керівництвом В. Б. Антоновича на золоту медаль університету. Фактично Голубєв переказав основний зміст роботи (її обсяг – 78 стор.) і завершив цей “реферат” не вповні чітким висновком: “Однако специальной монографии о Турово-Пинском княжестве не было, и работа автора, представляющая ценную сводку материала по данной теме, хотя бы в значительной степени и ранее обработанного, должна быть признана работою хорошею, даже очень хорошею”.

Відгуки про О. Грушевського були явно слабшими щодо висоти оцінок його наукових потенцій в порівнянні з оцінками Г. Максимовича. Однак 7 жовтня 1918 р. комісія підвела загальний підсумок таким чином, що обидва кандидати заслуговують обрання на кафедру історії України. Далі Довнар-Запольський так, як він це зробив у 1914 р., здійснив від імені комісії (і всі члени підписалися) порівняльну характеристику обох претендентів по пунктах:

1. Прийоми наукової праці: обидва обирають описові теми й мало застосовують глибокий науковий аналіз.

2. Обидва дуже працездатні, обізнані у своєму предметі, знають літературу “Впрочем, г. Грушевский не всегда ссылается на предшествующую литературу, предпочитая исключительно ссылки на первоисточники”.

3. Обидва багато опублікували з історії України. Але у Грушевського більшість праць дрібні, в основному літературознавчі проблеми, поставлені ним в основних працях, “не являються уже абсолютно новими в науке”. Максимович також має широкий діапазон праць, “но проявил большую склонность к сосредоточению работы над вопросом крупного масштаба” та над цілком не вивчених проблемах історії України XVIII ст.

4. Обидва працювали в архівах, але в працях Грушевського цього практично не видно, основні ж роботи Максимовича створені переважно на архівних даних.

⁵⁶ Див.: ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1288: Огляд викладання на історико-філологічному факультетів 1917/18 навчальному році. Сказане підкреслюється також тим, що на захисті магістерської дисертації П. П. Смирнова 22 вересня 1919 р. в Університеті Св. Володимира офіційними опонентами були М. В. Довнар-Запольський та Г. А. Максимович, а неофіційним – Б. Г. Курц. Див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа... – С. 155.

5. Обидва мають недоліку використанні критичних методів але Максимович “находит смягчающее объяснение” – всі дослідники нових архівних масивів схильні до описовості.

6. Формальні різниці: Максимович науково працює з 1907 р., встиг стати доктором і отримати нагороди від Академії наук та Харківського університету, Грушевський почав літературну працю з 1901 р. і не захистив навіть магістерської дисертації.

Загальний підсумок зводився до положення: “Принимая во внимание последнее обстоятельство (пункт 6. – *В. У.*), комиссия представляет факультету первым кандидатом на кафедру истории Украины доктора русской истории Г. А. Максимовича, а вторым магистранта А. С. Грушевского”⁵⁷.

Здається, цей документ не потребує додаткового обговорення: піднесення заслуг (навіть виправдання недостатності критичного методу) Максимовича й постійне підкреслення недоліків і “недотягування” його конкурента Грушевського дуже явні. Можна довго розмірковувати про частку науково відстороненої та суб’єктивізованої оцінок, але не можна не бачити наявність обох тенденцій, хоча з власне наукового погляду нашої доби Максимович на той час мав явну перевагу. І це само собою підкреслювало не лише силу “корпорації довнарівців”, а й силу наукової школи та значення постійного наукового вишколу в семінарі Довнара-Запольського

7 жовтня справа перейшла у факультет 25 жовтня через закриті голосування був однозначно обраний Максимович (15 – за, 2 – проти) і відсторонений Грушевський (7 – за, 10 – проти). На Раду університету було подано кандидатуру Максимовича⁵⁸. 15 грудня Рада обрала його професором кафедри історії України (36 – за, 11 – проти)⁵⁹. Олександр Грушевський залишився приват-доцентом, але на той час його також обрали в. о. екстраординарного професора Українського Державного університету по кафедрі історії України, де він від травня 1918 р. розпочав читання обов’язкового курсу з найдавніших часів до поділів Польщі⁶⁰.

Увесь час, поки провадився конкурс (в осінньому семестрі 1918 р.), обидва претенденти читали в Університеті Св. Володимира курси на правах приват-доцентів: Максимович – “Історію Лівобережної України” (2 години тижнево) і

---

⁵⁷ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 434. – Арк. 1–35. Повністю матеріали засідань комісії надруковані в другому томі документального видання: *Alma Mater. Університет Св. Володимира...* – К., 2001. – Кн. 2: Доба Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського – С. 678–694.

⁵⁸ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 19 жовтня/2 листопада 1918 р.).

⁵⁹ Там само. – (протокол від 15 грудня 1918 р.).

⁶⁰ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1059. – Арк. 27–28зв. (програма курсу). У цей час Олександр Сергійович мав невтішний клопіт з перепохованням матері, про що свідчить його заява від 6 серпня 1918 р. у Київську духовну консисторію: “Во время захвата Киева большевиками преждевременно скончалась от перенесенных потрясений мать моя Глафира Захарьевна Грушевская похоронена на Байковом кладбище спешно в далеком его углу. В настоящее время явилась возможность приобрести место в другом районе кладбища ближе к церкви и к могилам других близких людей. По сему имею честь просить о разрешении перенести останки покойной матери моей на новое место” (Там само. – С. 351).

2 години практичних занять з російської історії, Грушевський – “Історію козацтва” (2 години тижнево)⁶¹. Протелише Максимовичу було доручено сформулювати тему з історії України для конкурсу на золоту медаль від факультету Георгій Андрійович обрав близьку до своїх інтересів проблему: “Канівська сотня за Рум’янцевським описом”⁶².

Лише після поразки Української революції, коли Георгій Андрійович Максимович переїхав у Крим, де викладав у Таврійському університеті (потім – Кримському педагогічному інституті)⁶³, а Університет Св. Володимира був перетворений у Вищий інститут народної освіти (або Київський інститут народної освіти; ВІНО – КІНО), Олександр Грушевський отримав можливість заступити там кафедру (посвідчення комісара Київського університету Міцкуна від 5 липня 1919 р.)⁶⁴. Однак це був уже зовсім інший заклад і зовсім інша сторінка історії України (в моменти ж “іншої” влади – Денікіна 1919 р. чи білополяків 1920 р., коли відновлювався Університет Св. Володимира, Грушевський знову “опинявся” у званні приват-доцента)⁶⁵.

І все ж наприкінці знову повернімося до українознавчих кафедр в Університеті Св. Володимира

Для порівняння ситуації з обранням на кафедру історії України варто навести коротку але досить показову інформацію щодо виборів на інші кафедри. Історико-філологічний факультет проводив вибори, окрім кафедри історії України, також на кафедри української мови та літератури. Членами факультетської комісії з цього питання були призначені професори А. М. Лобода, М. К. Грунський, О. М. Лук’яненко та доцент С. І. Маслов. Конкурсантами були на кафедру української мови – магістр Є. К. Тимченко (відгуки М. Грунського і кооптованого до комісії приват-доцента Калиновича) та приват-доцент І. І. Огієнко (відгуки Грунського, Лук’яненка, Маслова⁶⁶, Калиновича); на кафедру української літератури – приват-доцент Ф. П. Сушицький (відгуки Лободи і Маслова⁶⁷). Результати голосування на факультеті були такі: Тимченко – 11 за, 1 проти; Огієнко – 3 за, 9 проти; Сушицький – 9 за, 3 проти⁶⁸. Рада університету ледь проголосувала за

⁶¹ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 11 грудня 1918 р.).

⁶² ДАК. – Ф. 16. – Оп. 479. – Спр. 117. – Арк. 1.

⁶³ *Добровський В. В.* Мій учитель – проф. Г. А. Максимович // Український історик – 1964. – № 4. – С. 30–36; *Михальченко С. И.* Киевская школа... – С. 148–149. Вже в 1920-х рр. через свого учня В. В. Добровського Г. А. Максимович отримав офіційне запрошення “Укрголовнауки” (Яворського) перейти в Харків на кафедру історії української культури яку очолював Д. І. Багалій. Максимович написав Багалію розчуленого листа, що скучив за Україною, її історією, не має жодних можливостей працювати науковим у Сімферополі, й просив його прийняти. “Смушает меня только – назначав учений, – что я не совсем хорошо владею украинским языком, но в течение полугода или года я надеюсь вполне овладеть им” (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45970. – Арк. 1–2зв.).

⁶⁴ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 144–145.

⁶⁵ Там само. – С. 50.

⁶⁶ Текст докладного негативного відгуку Маслова на праці Огієнка зберігся в його архіві: ІР НБУВ. – Ф. XXXIII. – Спр. 785. – Арк. 1–18.

⁶⁷ Там само. – Спр. 804. – Арк. 1–8 (відгук Маслова на праці Сушицького).

⁶⁸ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 4 жовтня 1918 р.).

Тимченка (30 – за, 29 – проти), але провалила Сушицького (21 – за, 38 – проти)⁶⁹. Кафедра української літератури залишилася вакантною, й викладання цього предмета було поділене між доцентом С. І. Масловим та приват-доцентом Ф. Сушицьким⁷⁰. Останній читав загальний курс “Історія нової української літератури” по 2 години тижнево, а Маслов – спецкурс про літературну діяльність декабристів. 15 листопада 1918 р. знову було оголошено конкурс на заміщення кафедри української літератури, який мав завершитися 15 лютого 1919 р.⁷¹. На нього подав документи лише Юліан Яворський⁷², який після відгуків комісії (знову-таки зберігся лише текст відгуку С. І. Маслова⁷³) був обраний на кафедру⁷⁴.

Отже, Рада університету послідовно провалила Огієнка і Сушицького – двох відомих українських діячів, творців Українських державних університетів у Києві та Кам’янці-Подільському ректорів цих університетів. Це не було випадковістю й досить адекватно відбивало тогочасні політичні та національні настрої більшості професорської корпорації Університету Св. Володимира.

Натомість досить “щасливо” відбулися вибори на кафедру історії західно-руського права. 28 травня 1918 р. завершився офіційний конкурс, єдиним кандидатом на якому був представлений міністр освіти М. П. Василенко. 12 червня юридичний факультет одногосно (15-ма голосами) обрав його в. о. екстраординарного професора (Василенко не мав ступеня магістра, а лише складені в Києві 1910 р. магістерські іспити)⁷⁵. А 11 жовтня Василенка обрала на цю посаду Рада університету (52 – за, 7 – проти)⁷⁶ й ректор особисто повідомив міністра про вибори⁷⁷. Це був особливий випадок: всі пам’ятали офіційний лист Василенка (1 серпня 1917 р.) як попечителя Київського навчального округу про надання повної автономії Університету Св. Володимира та про подяку йому від імені Ради (11 серпня 1917 р.)⁷⁸, а також оборону Василенком старого університету від його злиття з народним. Його українство через цю помірковану позицію “прошалося”.

Названими обраннями Рада університету вважала проблему українознавчих кафедр вичерпаною: вони були заміщені людьми, за настроями близькими складу всієї професорської корпорації й не схильними до радикальних українських рухів усередині університету.

Але урядові кола дивилися на цю проблему з точки зору перспективи на майбутнє. Доки повільно провадилися конкурси, Міністерство освіти встигло

⁶⁹ Там само (протокол від 11 жовтня 1918 р.).

⁷⁰ Там само (протокол від 11 грудня 1918 р.).

⁷¹ Там само. – Оп. 479. – Спр. 97. – Арк. 1–1зв.; Оп. 469. – Спр. 864. – Арк. 10.

⁷² Вже восени 1917 р. Ю. Яворський почав читати курси карпаторуської писемності XVI–XVII ст. і окремо – XIX ст., обидва як рекомендовані (ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1288. – Арк. 10зв.).

⁷³ ІР НБУВ. – Ф. XXXIII. – Спр. 819.

⁷⁴ Там само. – Спр. 820.

⁷⁵ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 4 жовтня 1918 р.).

⁷⁶ Там само (протокол від 11 жовтня 1918 р.).

⁷⁷ Там само. – Спр. 437. – Арк. 141.

⁷⁸ Там само. – Оп. 356. – Спр. 87. – Арк. 1–2зв.

прийняти низку важливих постанов. У серпні 1918 р. було ухвалено положення про 20 дворічних стипендій для підготовки професорсько-викладацького складу у вищій навчальній закладі України з українською мовою викладання⁷⁹. На початку вересня був затверджений закон про початок з 15 вересня в Університеті Св. Володимира й інших університетах викладання української мови як обов'язкового предмета на всіх факультетах⁸⁰. Нарешті, 30 вересня 1918 р. були подані пропозиції про магістерські іспити з українознавчих дисциплін. Магістерський іспит з історії України, зокрема, мав включати як основний предмет історію українського народу з оглядом джерел та історіографії, а як додатковий предмет – російську історію (головно історію державних установ Росії)⁸¹.

Проте всі ці постанови, як і нормальне функціонування українознавчих кафедр та самого Університету Св. Володимира, були призупинені в 1919 р., а в 1920 р. цілком втратили сенс з ліквідацією в Радянській Україні університетської системи освіти, до чого несподівано для всіх доклали зусиль і відомий український історик, випускник Університету Св. Володимира, учень В. Б. Антоновича, товариш М. В. Довнара-Запольського та М. С. Грушевського по університетській лаві, добрий знайомий О. С. Грушевського та Г. А. Максимовича Дмитро Іванович Багалій.

---

⁷⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 201–202.

⁸⁰ Там само. – Арк. 247–248.

⁸¹ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 479. – Спр. 114. – Арк. 2–2зв.